

Святослав Даниленко*

**НОМЕНКЛАТУРА ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ В УСРР:
«РОЗВЕРСТНИКИ», ПРОДАРМІЙЦІ, ФІНІНСПЕКТОРИ
(1919–1929)**

Стаття висвітлює номенклатурне забезпечення податкових органів в УСРР, кількісний і персональний склад податківців в системі Наркомпроду і Наркомфін, їх роль в і місце у формуванні податкової системи. Підкреслено експорт в Україну «кадрів» та практичного досвіду здійснення продподаткової політики, ультимативні вимоги В. Леніна про вивіз продовольства до Москви та Петрограда. Показано номенклатурні переміщення від наркомпродівської системи до податкових органів Наркомфін, відмінності їхніх повноважень.

***Ключові слова:** податки, податкова система, номенклатура, Наркомфін, Наркомпрод, УСРР, розверстка, продподаток, єдиний сільськогосподарський податок, податкові органи.*

Sviatoslav Danylenko

**NOMENCLATURE OF TAX AUTHORITIES IN THE UKRAINIAN
SSR: «RAZVYYORSTNIKI», «PRODARMEYTSY», FINANCIAL
INSPECTORS (1919–1929)**

The article highlights the nomenclature supply of tax authorities in the Ukrainian SSR, the quantitative and personal structure of taxpayers in the system of Narcotic drugs and Narkomfin, their role in and place in the formation of the tax system. Emphasized the export process of «personnel» to Ukraine and practical experience of implementation of the production tax policy, the ultimative demand of V. Lenin of the export of food to Moscow and Petrograd. Discusses nomenclature transition from the Narkomprod to the tax authorities of the People's Commissariat of Finance, the differences of their powers.

***Key words:** taxes, tax system, nomenclature, People's Commissariat for Finance, Narkomfin, People's Commissariat for Food, Narkomprod, Ukrainian SSR, Prodravzyorstka, Prodnalog, single agricultural tax, tax authorities.*

В історіографії та історичній політології термін «номенклатура» висвітлюється в контексті персоналістики, тобто переліку імен державних і партійних посадовців. Дехто виокремлює номенклатурну когорту «компартійно-радянської» еліти, тобто лідерів, керівну верхівку і рядових

* *Святослав Даниленко* — кандидат історичних наук, старший викладач Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

членів більшовицької партії¹. Системним підходом вирізняються ті дослідники, які поєднують бюрократичні, соціально-політичні функції управлінських структур з особливостями «висування» партійців на державні посади, тобто розглядають селекцію кадрового складу окремих наркоматів². Ототожнення номенклатури з керівною верхівкою партійно-радянських органів також має місце в науковій літературі, адаптуючи термін і явище до конкретних історичних обставин³.

Послідовним і системним, на мою думку, є структурно-функціональний підхід до розгляду зазначеної проблеми, який полягає у поєднанні інституційних повноважень виконавчих органів влади з особливостями кадрових призначень. Тому розгляд «податкової номенклатури» маємо досліджувати в контексті організаційної структури податкової системи, виокремлюючи форми і принципи її функціонування у складі Наркомпроду та Наркомфіну УСРР, тобто посадових повноважень так званих «відповідальних працівників». Термін «номенклатура» у його прикладному застосуванні означає перелік посад із відповідними функціональними повноваженнями. Вони були первинними, а персоналії похідними. Останні, призначені до податкових органів, ставали «кадрами», які вирішували складні питання продовольчої політики в Україні. На їх персональні призначення впливали час, обставини та конкретні господарсько-економічні завдання центральних органів влади. Інколи проти волі республіканських наркоматів, ігноруючи їхні заперечення і пропозиції.

Податкова система сформувала структурно-функціональну номенклатуру, яка уособлювала періоди діяльності Наркомпроду та Наркомфіну, представляючи відповідний соціально-політичний тип «розверстника», «продармійця» і фінінспектора-податківця. Номенклатурну відмінність наркомпродівського та наркомфінівського складу податкових органів доповнювали особливості комплектування центрального і місцевого управлінських апаратів.

Оперативні розподільчо-заготівельні завдання Наркомпроду УСРР, враховуючи військово-політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні 1919–1923 рр., вимагали адекватних призначень справжніх організаторів «продовольчого фронту». Номенклатурні призначення січня–

¹ Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с.; Його ж. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.

² Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. — К., 2005. — С. 6–7.

³ Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). Монографія. — К.: Ніка-центра, 2008. — 368 с.

серпня 1919 р., лютого 1920 — червня 1921 рр. та протягом 1922–1923 рр. вирізнялися динамічністю, кількісним і персональним складом, формуванням і розширенням службово-посадових апаратів, відносними функціональними змінами структурних підрозділів. Кожен з виокремлених хронологічних періодів мав внутрішню специфіку соціально-економічної ситуації, яка знаходилась на межі гуманітарної катастрофи (епідемії тифу, географії голоду). Рівень соціальної напруги вимагав відповідальності та належних організаційних здібностей. Революційна доцільність і повсякденне забезпечення армії продовольством нівелювали морально-етичні норми, натомість постали організаційно-технічні форми та адміністративно-каральні методи масового вилучення хліба у селян.

Формування загонів продовольчої армії з пролетаріату Петрограда, Москви, перетворення сільських районів України у «продфронт», впровадження форм і принципів розверстки — усе це виявилось своєрідним експортом російського досвіду розв'язання продовольчого питання. ЦК РКП(б) відрядив в Україну перевірених практикою продармійців, які створили воєнізовану систему Наркомпроду. Її безпосереднім творцем виявився О.Г. Шліхтер. Його призначили на посаду наркома продовольства УСРР 22 січня 1919 р. За його службовими наказами було ліквідовано управлінський апарат колишнього Міністерства народного продовольства, але дозволено лояльним до влади «спецам» працювати з більшовиками, створено тимчасову колегію в Києві з продовольчого забезпечення. 18 березня 1919 р. він та його продармійці переїхали до столиці УСРР⁴. Структура і функції продармії виникли спочатку у Харкові, а в Києві її очолив Натанов. 2 квітня, перебуваючи в Києві, О.Г. Шліхтер ініціював заснування компартійного осередку при Наркомпроді. Особоуповноваженим в усіх справах Наркомпроду УСРР призначили Ф. Сергєєва (Артем), який знаходився у Харкові⁵. Колишній керівник Донецько-Криворізької республіки наглядав за постачанням продовольства робітникам Донбасу.

Дослідник партійно-радянської еліти в УСРР М.О. Фролов, розглядаючи «джерела» її формування, виокремлює «проросійську орієнтацію» перших осіб, з яких і продфронтівців О.Г. Шліхтера, Ф. Сергєєва (Артема), М.К. Владимірова⁶. Політично визрівши в ідеологічному середовищі російської соціал-демократії, номенклатурно набувши досвіду здійснення продовольчої політики в Росії, вони не могли бути іншими. Паралельна діяльність продорганів Наркомпроду РСФРР та Укрнаркомпроду в Україні — зайвий доказ екстериторіального принципу російських

⁴ ІР НБУВ. — Ф.290. — № 368. — Арк. 3, 5.

⁵ Там само. — № 383. — Арк. 13–14.

⁶ *Фролов М.О.* Компартійно-радянська еліта в Україні... — С. 7.

«федеральних» структур. Номенклатурна експансія в окупованих більшовиками губерніях супроводжувалася не лише вивезенням продовольства, реманенту, вугілля, але й насаджуванням відповідної адміністрації. Невипадково 30 березня 1919 р. Колегія Наркомпроду УСРР взяла на озброєння досвід радянської Росії і її «декрет про продовольчу диктатуру»⁷. Запозичили не лише досвід, але й структуру російського Наркомпроду: систему «надзвичайної розверстки», управління загального розподілу, інститут особо уповноважених, загороджувальні загони. В Україну експортували продармійців, а до Росії вивозили сотні вагонів з продовольством.

Персональний склад Колегії Наркомпроду УСРР 1919 р. формувався відповідно до розширення його повноважень та структури. Заступником наркома у березні 1919 р. був Ружор, обліково-рахунковий відділ представляли «висуванці» із Москви — Сафронович, М.Д. Гольденштейн. У травні до них долучилися члени колегії М.І. Селицький, Арон, М.Х. Кантор, а заступником наркома став Д.Є. Кудря. На початку липня 1919 р. Управління справами Наркомпроду очолив М.Х. Кантор, а на засіданні колегії 2 серпня були присутні Д.Є. Кудря, М.Ф. Адуєвський, Б.І. Троцький, У.А. Гейн, Б.О. Монастирський⁸. Окупація міста Києва військами А. Денікіна припинила діяльність Наркомпроду УСРР, персональний склад якого виїхав до Могильова, а частина мімікрувала та емігрувала. Від 31 серпня до 16 грудня 1919 р. Україну грабували продовольчі органи Добровольчої армії Росії.

Губпродкомісари уособлювали систему «продовольчої диктатури». Лише на Київщині у лютому–серпні 1919 р. змінилося 9 губпродкомісарів, серед яких відомі діячі Д.З. Мануїльський, В.І. Порайко, Г. Зінов'єв⁹. В апараті губпродкому з 22 лютого, тобто від дати створення виконавчого органу, працювали Г.О. Силенчук, А.А. Куперштейн, А.Н. Леонт'єв, К.Г. Булава, П.П. Войцеховський, І.І. Фрідман, С.І. Чернишов, І.В. Вайсблат, І.А. Степанський, В.Л. Самбранович, які обіймали посади начальників управлінь, завідувачів відділів, старших інспекторів, головних бухгалтерів, діловодів і друкарок¹⁰. Серед них були особи з вищою економічною освітою європейських університетів, випускники Київського університету. Технічний персонал мав освіту в межах гімназії, реального училища і навіть вишу. Частина переїхала до радянської Росії, влаштувалась до продорганів, окремі працівники залишили Україну.

⁷ ІР НБУВ. — Ф. 290. — № 383. — Арк. 4.

⁸ Там само. — № 384. — Арк. 108.

⁹ Список продкомиссаров и продкомгубов Киевщины (1919–1922 гг.) // Голос продработника. — 1922. — 7 ноября.

¹⁰ Ветераны продфронта // Голос продработника. — 1922. — 7 ноября.

Повітова ланка наркомпродівської системи у 1919 р. не була укомплектована штатними продармійцями, а існуючі структури опиралися на сільський пробільшовицький актив. Зазвичай він долучався до продзагонів, не виявляючи самодіяльної ініціативи, тому найменше зазнав деструктивного впливу внаслідок зміни «червоних» продзагонів на «білих».

Друге номенклатурне становлення системи Наркомпроду УСРР відбувалося у лютому-квітні 1920 р. з подальшими кадровими ротаціями і структурно-функціональними змінами. Наркомом призначили М.К. Владимиrowa, а його заступником — М.І. Калмановича. Обоє приїхали з Росії, займалися в Україні постачанням армії. Основна заготівельно-розподільча функція була збережена, але підвищилась мілітарність структурних підрозділів Наркомпроду, орієнтованих винятково на продовольчо-фуражне забезпечення армії. Формально Наркомпрод поновив інституційний статус 17 лютого, а Колегія у складі М.К. Владимиrowa, М.І. Калмановича, А.М. Дудника, І.В. Василевича, Генкіна та Д.Є. Кудрі розпочала роботу 30 квітня 1920 р¹¹. У спогадах М.І. Калмановича, які з'явилися на сторінках відомчої преси у лютому 1923 р., викладено його організаційну місію: відряджено в Україну на посаду голови особливої продовольчої комісії Західного фронту, а мимохіть запропоновано створити Укрнаркомпрод. На той час продовольча справа зосереджувалася в руках особпродкома Південного фронту, якою займалися М.К. Владимиrow і його заступник М.А. Каттель. Внаслідок їхньої зустрічі і відбулося організаційне оформлення Наркомпроду: відділ заготівель очолив Інденбаум, розподілу — О.Б. Штерн¹². Організаційне оформлення центрального апарату Наркомпроду і його номенклатурне становлення відбувалися одночасно, взаємодоповнюючи та перерозподіляючи функції.

Нарком продовольства М.К. Владимиrow, який мав вищу освіту і досвід ревізійно-конфіскаційної роботи продорганів мілітарного типу, затримався на цій посаді до кінця лютого 1922 р. Він особисто інформував В.І. Леніна про стан заготівлі продовольства в Україні. 30 травня 1921 р. вождь більшовиків отримав від наркома телеграму про ускладнення з надходженням продподатку від українських селян, навіть доручив помічнику керуючого справами РПО В.А. Смольянінову перевірити інформацію М.К. Владимиrowa¹³. 25 червня на товарообмінні операції з метою заготівлі продовольства політбюро РКП(б) за участі В.І. Леніна виділило 10 млн крб. золотом для продорганів в Україні. Натомість

¹¹ Д.В. Аппарат за три года // Продовольственная газета. — 1923. — 17 февраля.

¹² Воспоминания тов. М.И. Калмановича // Продовольственная газета. — 17 февраля.

¹³ Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925) / Сост. С.А. Кокин, В.И. Марочко, О.Н. Мовчан. — К., 1989. — С. 30, 33.

28 червня надіслав телеграму Х. Раковському, М. Владимирову і ЦК КП(б)У про негайне поповнення щоденного відвантаження 30 вагонів хліба для Росії¹⁴. А 6 липня вождь більшовиків вимагав від М. Владимирова відправлення з України щонайменше 74 вагонів хліба щодобово, а також негайного забезпечення продовольством робітників Донбасу¹⁵. Телеграми В. Леніна з ультимативними вимогами до уряду України доводять маріонетковий статус наркома продовольства УСРР. Він виконував усі вказівки В. Леніна, який зобов'язав заступника Наркомпроду РСФРР М.П. Брюханова відрядити в Подільську губернію УСРР експедиційний корпус з робітників Москви і номенклатурних працівників Наркомпроду. 19 липня більшовицький лідер вимагав від М. Владимирова протягом трьох днів завантажити хліб в Одесі і відправити до Москви¹⁶. 28 липня В. Ленін «по прямому проводу» наказав наркому продовольства М. Владимирову і голові ЦСУ РСФРР П.І. Попову визначити ставки продподатку і його план на 1921/22 р. в Україні¹⁷.

30 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло ставки продподатку, залишивши їх без змін для Запорізької, Донецької і Миколаївської губерній, а для Подільської, Катеринославської та Одеської поклали на обов'язки Х. Раковського та М. Владимирова. Останнього зобов'язали розробити заходи проти селян, які приховували землю від оподаткування. 4 серпня політбюро заслухало «питання т. Владимирова», а рішення стосувалося кампанії боротьби з голодом. Однак зміст його видався дивним: «... при проведенні кампанії необхідно відрізнити заклики до боротьби з голодом у Росії від боротьби з недородом на Україні, де допомога на місцях, що постраждали від неврожаю, може бути надана цілком власними губернськими або повітовими засобами»¹⁸. Цинічне і злочинне рішення, яке фактично діяло до лютого 1922 р., тобто до кінця перебування М. Владимирова на посаді наркома продовольства. Заперечення факту голоду у південно-східних районах УСРР, а до нього «продовольчий нарком» долучився особисто, поглибило соціально-демографічні наслідки катастрофи. Колективна відповідальність селян за приховування справжніх розмірів землі від оподаткування у вигляді інституту заручників — також одна з ініціатив М. Владимирова. 6 серпня він телефонограмою спілкувався з В. Леніним, отримав доручення стосовно умов продажу солі в обмін на внесення селянами не менше 25%

¹⁴ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 53. — С. 3–4.

¹⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 648.

¹⁶ Там само. — Т. 11. — С. 55–56, 58, 76.

¹⁷ *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 53. — С. 71–73.

¹⁸ Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1993. — С. 30–31.

продподатку¹⁹. Наркомпрод УСРР мусив виконувати чергову директиву «кремлівського мрійника», яка стосувалася відвантаження до Криму 10 вагонів зерна і борошна, 2 — з фуражем²⁰. Одночасно до Харкова приїхав М. Фрумкін, який на засіданні політбюро ЦК КП(б)У заслухав «питання наркомпрода», зобов'язав відправити Росії 30 млн пудів хлібних культур, навіть попри втрати «власному постачанню»²¹.

Діяльність М. Владимірова на посаді наркома продовольства в УСРР була логічним продовженням його продармійської справи в Особпродкомі Південного фронту. Не звертаючи належної уваги на проголошення лібералізації економічної політики і скасування продрозверстки, нарком упевнено здійснював функції «продовольчого диктатора». 30 вересня 1921 р. він заборонив арешти скаржників про неправильне обкладання податком, але не звільняв селян від його обов'язкового виконання²². На початку жовтня того ж року М. Владиміров разом з Х. Раковським, М. Фрунзе та Л. Троцьким відвідали Житомир і частину районів Правобережжя, визнавши успішне стягнення продподатку у Київській губернії²³. Зазначений «успіх» забезпечували ревтрибунали, загони міліції, продармійці з північних районів Росії, конфіскація, репресії. На засіданні Української Економічної Наради (УЕН) 5 листопада 1921 р. М. Владиміров запропонував командуванню армії використати кінний корпус для проведення продкампанії у Подільській губернії, або ж видати продміліції 2 тис. гвинтівок²⁴. Він особисто читав інформаційні зведення політорганів Наркомпроду стосовно застосування продсесій ревтрибуналів, особливих сесій народних судів, збройних сил, інституту заручників.

28 січня 1922 р. голова Раднаркому УСРР Х. Раковський інформував В. Леніна про стан виконання зобов'язань стосовно відправлення до Росії 30 млн пудів. Він назвав цифру 16,5 млн станом на 1 січня, а до кінця січня планували відправити 18 млн пудів. Голова українського уряду згадав про доповідну записку М. Владимірова щодо відвантаження в Росію хліба за серпень–грудень 1921 р., а також про системний неврожай в Україні: неврожайних 5 губерній з 12, а в решті — нижче середнього. А далі категоричний висновок Х. Раковського: «... по відношенню до продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість». А сталася вона через те, що «... ми у першу чергу

¹⁹ *Ленин В.И.* ПСС. — Т. 53. — С. 101–102.

²⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 2. — С. 210.

²¹ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 34–35.

²² Там само.

²³ *Фролов М.О.* Компартийно-радянська еліта в Україні... — С. 141.

²⁴ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 44–45.

мали Радянську Росію і Донбас»²⁵. До цієї злочинної недбалості був особисто причетний М. Владимиров. 26 лютого 1922 р. його назначили наркомом землеробства в УСРР, а на VI партконференції у грудні 1921 р. обрали членом ЦК КП(б)У²⁶.

Останнім наркомпродом УСРР виявився І.С. Лобачев, якого призначили наприкінці лютого 1922 р. Йому виповнилося тоді 43 роки, відтак мав життєвий і практичний досвід: обіймав виборну посаду «члена Моссовета», організовував постачання ревному у жовтня 1917 р. Перед призначенням в Україну два роки працював в апараті Наркомпроду РСФРР, навіть залишався ним протягом лютого 1922 — грудня 1923 рр., тобто будучи наркомом продовольства²⁷. Отже, як і його попередники (О.Г. Шліхтер, М.К. Владимиров), він був висуванцем російських радянських продорганів. У вересні 1922 р. особисто перевіряв роботу елеваторів і хід продкампанії у Чернігівській та Київській губерніях, дивувався з великої кількості покупців хліба в Україні²⁸. 2 грудня 1922 р. видав наказ про ліквідацію Запорізького, Кременчуцького, Миколаївського губпродкомів у зв'язку з розпуском цих губерній. 2 лютого 1923 р. наказом Наркомпроду УСРР ліквідував районні податкові бюро²⁹. Особисто брав участь у роботі наради губпродкомісарів 27 липня 1923 р. в Харкові, на яку приїхав наркомпрод СРСР М.П. Брюханов. Обговорювали підготовку чергової продподаткової кампанії, висловлювали піднесення з того, що «Україна — знову житниця Союзу»³⁰. На початку серпня І. Лобачев долучився до роботи всеукраїнської наради губпродкомісарів³¹. Він керував Наркомпродом УСРР до його остаточної ліквідації у грудні 1923 р.

Номенклатурну команду продармійців, яку очолював І.С. Лобачев, представляли члени Колегії В.М. Богущкий, М.А. Каттель, Г. Діссон, Л. Гребньов, Ф. Цуканов, С. Розентул. Найпомітнішими діячами «продфронту», крім наркома, виявилися В.М. Богущкий і М.А. Каттель, обоє

²⁵ Там само. — С. 76, 79.

²⁶ Селянська правда. — 1922. — 26 лютого; *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005. — С. 331.

²⁷ Тов. І.С. Лобачев // Продовольственная газета. — 1923. — 17 февраля.

²⁸ Пребывание наркома продовольства т. Лобачева в Киеве // Голос продроботника. — 1922. — 12 сентября; *Лобачев И.* Продналоговая кампания на Украине // Там само. — 1922. — 15 сентября.

²⁹ Официальный отдел // Продовольственная газета. — 1922. — 16 декабря; Приказ Наркомпрода № 3, 2 февраля 1923 г. // Там само. — 1923. — 9 февраля.

³⁰ Беседа с наркомпродом СССР тов. Брюхановым // Продовольственная газета. — 1923. — 3 августа.

³¹ Всеукраинское совещание губпродкомиссаров // Там само.

були посланцями радянської Москви, оцінюючи Україну як одвічну житницю Росії.

Структурно-функціональні зміни, а вони відбувалися постійно у 1920–1923 рр., стосувалися не лише персоналій колегіального органу (нарком, заступники, завідувачі управлінь, відділів), а всієї номенклатурної ланки. Реформаторами зазвичай були самі податківці, готуючи проекти урядових постанов. Податкова система вибудувала номенклатуру посад: продкомісари губернії, повіту, податкові інспектори, сільські обліковці, рахівники, бухгалтери. Якщо посада наркома, члена колегії і продкомісара була політично-адміністративною, то решти службовців — організаційно-технічною. Центральною фігурою цієї податкової системи був інспектор губернських, повітових, волосних окружних продорганів.

Інститут інспекторів почав формуватися у квітні–червні 1921 р., набуваючи системного номенклатурного статусу. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про організацію апарату по оподаткуванню і збиранню єдиного продовольчого податку» від 11 квітня 1922 р. виклала обов'язки і повноваження номенклатури губпродкомів, повітпродкомів, райподатбюро, волвиконкомів і волосних податкових інспекторів та сільських комісій при сільрадах³². Вони діяли згідно з цією постановою та нормативним актом — «Інструкції про проведення єдиного натурального податку»³³. Відхилення від норми, особливо щодо стягнення продподатку у заможних селян, було тоді справою звичною, але вважалося порушенням податкового законодавства.

Створення повітових профкомів і волосних комісій відбувалося повільніше, якщо порівнювати з формуванням штатів губпродкомів. Статистичні відомості про особовий склад районних, волосних і сільських податкових комісій зафіксували архівні фонди, навіть збереглися особові картки податкових інспекторів та поіменні списки в усіх губерніях, значної частини повітів, районів і сільських рад. Станом на листопад 1921 р. в УСРР діяло близько 16 тис. податкових комісій районно-волосного та сільського рівнів, які підпорядковувалися безпосередньо повітовому продкомісарові. До прикладу, у Запорізькій губернії тоді було 5 повітових з 29 номенклатурних службовців, 84 районних, 129 волосних, 251 сільський продподатківець, 78 волосних інспекторів та 81 співробітник допоміжного технічного персоналу (обліковці, друкарки, сторожі, візники, діловоди)³⁴. Комплектування низової податкової номенклатури відбувалося під час проведення продподаткової кампанії, вима-

³² ЗУ України. — 1922. — № 17. — Арт. 277.

³³ Інструкція о проведеніи єдиного натурального налога. Утверджено Фрунзе 12 апреля 1922 г. // Голос продработника. — 1922. — 26 апреля.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 1, 54–56.

гало оперативної роботи. Кожен продінспектор мав персональну картку, а відповідні осередки — поіменний склад.

Номенклатурна посада продподаткового інспектора передбачала не лише права, а й відповідальність за доручену справу. Особа керівника мала значення, однак її ототожнювали з територією діяльності та конкретними завданнями. Він повинен був забезпечити виконання розверстаного плану продподатку. Між номенклатурно-інституційними ланками єдиної податкової системи існувала мілітарна дисципліна і службове підпорядкування. Їх порушення завершувалося дисциплінарним стягненням та політичними оргвисновками.

Освітній рівень та стан професійної підготовки інспектури продорганів виявився недостатнім, особливо з вищою або середньотехнічною підготовкою і досвідом роботи. Для початкового періоду (продкампанія 1921/22 р.), коли революційна доцільність і продрозверсткова практика переважали господарсько-економічну сутність податку, до освітньо-професійного статусу ставились не дуже вибагливо. Однак з поглибленням непу і фінансово-господарських факторів з'явилась необхідність навчання інспекторів, тому створювали відповідні курси, лекторії. Починаючи з другої половини 1922 р., почастишали розмови про їхнє «екзаменування»³⁵.

Функціональні повноваження продподаткових інспекторів та їхній професійно-освітній рівень формували інституційний статус системи Наркомпроду. Ставлення до інспекторів було різним: у чиновників від влади — стримано негативним через недостатню ефективність роботи, у населення — дуже негативним. Консультантам і номенклатурникам хотілося бачити «продінспектора-політпрацівника»³⁶. Посада «політпомічника» існувала при Заготконторах, але задля агітаційної роботи серед населення. Частина позаштатних працівників брала участь в організації продкампанії за мобілізацією, а по її завершенню поверталася на основне місце роботи.

Принципове пізнавальне значення має оцінка номенклатурно-функціонального статусу продподаткових службовців, яку у грудні 1922 р. висловив губпродкомісар Чернігівщини А. Зубін. Узагальнюючи попередній досвід продовольчої практики в Україні, він виділив серед «інспекторського кадра» дві категорії працівників: «податківця» і «розверст-

³⁵ Круш Г. Назревший вопрос // Продовольственный работник. — 1922. — 29 декабря.

³⁶ Россовский М. О налоγοинспектуре // Продовольственный работник — 1922. — 22 декабря; Левитский Л. Еще об «экзамене инспектуре» // Там само.

ника»³⁷. Останніх він ототожнював з періодом розверстки, відтак вважав цю групу номенклатурників «областю преданія». Однак вони залишалися в продорганах, практикуючи інколи методи «воєнного комунізму». До «податківців» ним були віднесені справжні «специ», які знали податкове законодавство і практику роботи.

Оптимізація номенклатури системи Наркомпроду в 1923 р., яка фактично розпочалася восени 1922 р., відбувалася по лінії скорочення персонального складу та уніфікації штатної структури самих продорганів. Час «розверстників» і заподадливих продармійців справді минув, а кадри універсальних «податківців» лише формувалися.

Реорганізація системи Наркомпроду УСРР наприкінці грудня 1923 р. означала її остаточну ліквідацію. Податкове управління, яке діяло у складі Наркомпроду, весь продподатковий апарат центральних і місцевих органів перейшов у підпорядкування Наркомфіну УСРР. Він уніфікував номенклатурні підрозділи, які стягували грошові податки у 1919, 1920–1923 рр.

Останні місяці діяльності Наркомпроду, коли уніфікація грошової системи оподаткування всіх джерел доходів та об'єктів стала очевидною, співпали з призначенням на посаду наркома фінансів УСРР С.М. Кузнецова. Він найдовше затримався на цій посаді (вересень 1923 — квітень 1926 рр.) з усіх його попередників, хоча не мав вищої освіти, а лише закінчив «сільську школу»³⁸. Основним функціональним пріоритетом Наркомфіну УСРР було оперативне і своєчасне наповнення доходів державного та місцевого бюджетів, встановлення їхньої збалансованої витратної частини.

Організаційно-структурна схема податкових підрозділів Наркомфіну УСРР у 1923/24 р. суттєво не змінилася. Зберегли систему управлінь та відділів. У 1924 р. з'явилося Управління єдиного сільськогосподарського податку, наприкінці 1925 р. у складі Наркомфіну СРСР — Управління державними податками і державними доходами. Основною організаційно-інституційною формою фінансово-податкових органів залишалось управління. 8 червня 1926 р. Адміністративно-фінансова комісія РНК УСРР впровадила нову структуру і штати Наркомфіну УСРР. Базовим став Податковий відділ³⁹.

³⁷ *Зубин А.* Ответ на статьи об «экзамене налогоинспектуре» // Продовольственный работник — 1922. — 29 декабря.

³⁸ *Чеберяко О.В.* Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування: Монографія. — К.: Нілан — ЛТД, 2012. — С. 136–142.

³⁹ Там само. — С. 139.

До складу Колегії Наркомфіну УСРР потрапили «колишні» працівники наркомпродівських структур — М.А. Каттель, С.Р. Богатін, а фахівцями сільськогосподарської податкової справи стали — О. Кушнір, В. Зотов. Останні, які працювали у Податковому управлінні Наркомпроду 1922/23 р., очолили фактичну повсякденну роботу управління єдиного сільськогосподарського податку Наркомфіну УСРР. Повсякденну організаційно-технічну роботу з оподаткування доходів та об'єктів господарювання в Україні другої половини 1920-х рр. виконували співробітники податкових підрозділів Наркомфіну УСРР. Вони розробляли проект податкового законодавства, нормативно-правові акти з податкової практики.

Отже, підсумовуючи дослідження, необхідно визнати оперативно-інституційну активність радянських органів влади загалом та податківців зокрема. Вони за короткий термін створили новий податковий апарат, сформувавши його структуру, виписали повноваження організаційних підрозділів Наркомпроду та Наркомфіну УСРР. Номенклатура податкових органів в УСРР формувалася з так званих продармійців, направлених в УСРР з Москви, Петрограда та Наркомпроду РСФРР. Усі троє наркомів продовольства (О.Г. Шліхтер, М.К. Владимиров, І.С. Лобачев) були призначені з Москви, мали досвід роботи в продорганах радянської Росії. До певної міри це стосується заступників наркомів і губпродкомів (М. Калманович, А. Дудник, М. Каттель, В. Богуцький, А. Штерн, А. Зубін). Вони створювали податкові органи, очолювали їх, виписували повноваження та обов'язки, тобто демонстрували номенклатурну єдність посадовців та інституційних органів. Частина номенклатурних працівників Наркомпроду УСРР (М. Владимиров, М. Калманович, А. Дудник, В. Богуцький), полишивши податкові органи, згодом працювала в Наркомземі УСРР, Держплані УСРР. Окремі представники, маючи досвід роботи та належну професійну підготовку, перейшли на службу до Наркомфіну УСРР (М. Каттель, О. Кушнір, В. Зотов, А. Гринштейн).

Наркомпродівська номенклатура виявилась втіленням історичного досвіду організації та впровадження продкампанії радянської Росії, тобто своєрідним експортом системи її продподаткової політики. Її теоретичним творцем був особисто В. Ленін, який керував роботою «українських» наркомів продовольства в УСРР. Формування номенклатури податкових органів Наркомфіну УСРР відбувалося під наглядом Уповноваженого Наркомфіну РСФРР (1921–1923 рр.), а протягом другої половини 1920-х рр. зросли роль і місце республіканської податкової номенклатури.

Інститут податкових інспекторів виконував основний номенклатурний тягар, забезпечував функціонування податкової системи, особливо «на місцях» — у районах, селах. Рівень їх професійної підготовки, судячи

з службових анкет, бажав бути кращим, але оперативні навантаження вражали інтенсивністю роботи. Плинність «кадрів» податкових органів залежала не лише від реорганізації податкового апарату та реформи податкової системи, але і від умов праці, недостатнього матеріального забезпечення податківців, їхніх службових переміщень в апараті Наркомфіну УСРР.

REFERENCES

- Frolov, M.O. (2004). *Kompartiino-radianska elita v Ukraini: osoblyvosti isnuvannia ta funktsionuvannia v 1923–1928 rr.* Zaporizhzhia: Premier [in Ukrainian].
- Frolov, M.O. (2003). *Kompartiino-radianska elita v USSR (1917–1922 rr.): stanovlennia i funktsionuvannia.* Zaporizhzhia: Premier, 2003 [in Ukrainian].
- Vyhovskyi, M. Iu. (2005). *Nomenklatura systemy osvity v USSR 1920–1930-kh rokiv: sotsialne pokhodzhennia, personalnyi sklad ta funktsii.* K. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.S. (2008). *Nomenklatura: kerivna verkhivka radianskoi Ukrainy (1917–1938 rr.). Monohrafiia.* K.: Nika-tsentra [in Ukrainian].
- Lozytskyi, V.S. (2005). *Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stosunky (1918–1991).* K. [in Ukrainian].
- Cheberiako, O.V. (2012). *Biudzhetna systema v USSR 1920-kh rr.: orhanyzatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia: Monohrafiia.* K.: Nilan — LTD [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 05.12.2017.